

Dilin passiv fondundakı bəzi söz qrupları haqqında

Mələk Hidayət qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: 27elka77@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. R.E. Hümətova,
filol.ü.f.d. B.C. Məmmədov

Açar sözlər: dil vahidləri, leksik sistem, yazılı abidələr, tədqiqat, mənbə, qrammatika

Ключевые слова: языковые единицы, лексическая система, письменные памятники, исследование, источник, грамматика

Key words: language units, lexical system, written monuments, research, source, grammar

Dil sistemində ən çox dəyişən hissə lüğət tərkibidir. Bu dəyişmə prosesi iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Yeni sözlərin yaranması hesabına;
2. Köhnəlmiş sözlər hesabına.

Birinci halda müxtəlif yollar və vasitələrlə yeni sözlər yaranırsa, ikinci halda fikrin ifadəsinə xidmət edən dil vahidləri fərqli səbəblərdən işləklidən düşür və lüğət tərkibinin passiv fonduna keçərək arxaikləşir.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələri əsasında aparılmış tədqiqat göstərir ki, bu abidələrdə dilin lüğət fondundakı köhnəlmiş sözlərin xüsusi çəkisi az deyildir. Belə bir çoxluq arxaizmlərin' nitq hissələri üzrə paylanmasının ümumi mənzərəsini öyrənmək üçün kifayət qədər material verir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, arxaizmlərin nitq hissələri üzrə təsnifi arxaikləşmənin səbəblərini, prinsiplərini, polisemantiklikdən monosemantikliyə doğru inkişafını, habelə leksik sistemdə dəyişmənin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat prosesində toplanmış arxaizmlərin nitq hissələri üzrə qruplaşmasının ümumi mənzərəsini təyin etməyə çalışaq.

İsmlər. Araşdırmalar göstərir ki, nitq hissəsi kimi isim olan arxaizmlər sayca ən çoxdur. İsimlərin belə çoxluğunun səbəbi təbiidir. Çünki dilin lüğət tərkibindəki əsas söz qrupu da isimlərdir. Təbiət və cəmiyyətdə olan əşya, hadisə və predmetlər böyük çoxluğu əhatə edir və bu çoxluqda dəyişmələr sürətlə baş verir. Həmin dəyişmələr leksik vahidlərin köhnəlməsində də özünü göstərir. Buradan da isimlərin arxaikləşmə prosesinə daha tez məruz qalması aydınlaşır. Şübhəsiz ki, yazılı abidələrin hər birində kifayət qədər arxaik isimlər tapmaq olur. Məsələn:

tutsaq - dustaq

Tutsaq oldığın oğlandan saqlarlardı (5, s. 55).

Çəri - qoşun

Sabah turu gəlib yüzünə baxan gözlər,

Gərək ki, gəm çərisi üsdinə müzəffər ola (7, s. 30)

Düzəltmə isim

Əsən- sağ, əsənlik - sağlıq

Əvvəl sağlığa çalalum, sağlıq gəlsün,

Əsənligə çalalum əsənlik gəlsün (5, s. 100). Eyilik bilməz adamdan... göpək yeg (5, s.

150) Gözləri, qaşı, raxi, zülfi çəridir hüsnün,

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçilərinin artırılması ilə əmələ gələn düzəltmə isimlərə abidələrdə çox rast gəlinir.

Məsələn, av -avçı, aqın -aqınçı, ayağ -ayağçı və s.

ozan - aşiq

Evimizə ozan gəlibdir, Pərgarı pozan gəlibdir, Gündüz olan işləri Gecə yazan gəlibdir.

Baydaq - bayraq

Sənubərin gəcavəsi o üstü qırmızı ələm və baydaq olandır (9, s. 85).

Baba - ata mənasında

Odur mənim oğlum, mənəm babası (9, s. 50) al-hiyələ, yalan

Deyər **al** eylədi Şəhriyar mənə (9, s. 110)

qabaq-alın mənasında

Hələ bir bax qaş, gözə, qabağə... (9, s.70)

İsimlərə aid nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Arxaik isimlərə aid misallar: ayaq-badə, dusaq-buxov, ətmək-çörək, küvlək- bardaq, yəx-ni-qovurma, yoğurd-qatıq, cilasın-pəhləvan, aqça-pul, yundum-yal (it yemi), kəpənək-yarıncı, yund-day (at balası), cida-qılinc, börk-papaq, tuğulqa-dəbilqə, suç-günah, quv-iftira, böhtan, uçmaq-cənnət, us-ağıl, öyüklük-yaxşılıq, göstək-ümid və s.

İsim qrammatik cəhətdən nə qədər sabit isə, leksik məna cəhətdən bunun əksinə olaraq, qeyri-sabit və dəyişkəndir. Bu dəyişkənlik özünü isimlərin morfoloji üsulla düzəlməsində də göstərir.

-ağ, -ək, -q, -k. Söz köklərinin sonuna artırılaraq əşya, yer, mücərrəd məfhum bildiren sözlər yarada bilir. Bu şəkilçi müasir dildə də işləkdir. Lakin bir sıra sözlərin tərkibində həmin şəkilçinin daşlaşması müşahidə olunur (qonaq, otaq, yanaq).

-anaq, -ənək. Tədqiqatçılar bu şəkilçini az məhsuldar şəkilçilər cərgəsinə daxil edirlər (döyənək, boğanaq, biçənək, tozanaq, dəyənək və s.).

-daş, -taş, -diş. Bu türk dilləri üçün ortaq şəkilçi sayılır. Üç fonetik varianta malik bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilində -daş variantı işləkdir. -diş variantı KDQ-də bir sözdə -sağdiş (İki qardaş bir-birinə sağdiş oldular).

Sifətlər. Sifət lüğət vahidinin ifadə etdiyi məzmununda əksini tapır. Yazılı abidələrdə işlənmiş bir sıra sifətlər müasir dil üçün arxaikləşmişdir.

“Ulu oğlum, ulu qardaşım yoq. Həman biləgindən göz çıxarub, atını tərkiələrini tartdı urdı” (5, s. 150).

Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər,

Sadaqda oxum kişin dələr (5, s. 65). Visalə doyımaz canum, fəraqə taqəti yoxdur,

Fəraqun odu həm yegdür visalun ehtimalından. (7, s. 25)

Arı (təmiz, saf) (Aydan an, sudan duru)

Yaxud: (Ağ qızım, arı qızım Dağlardan qarı qızım);

Dərdi ilə çü əsrükəm dürdi ilə yazam xumar,

Pəs nedələm çü xəstəyüz dərdümüzə dəva gərək (7, s. 75). Ballu-şirin mənasında: Bir şirin kövtarlu, bir ləbi-ballu (9, s. 90)

sağ-doğru mənasında: Sənubərəm, mən söylərəm sağ sözü Yeg-yaxşı: O zaman onun üçün sağ olmaqdan, ölməki yekdir (9, s. 70)

Təlx- acı mənasında

Odur ki, həq sözün onun zəmir-münir

Qəlbinə təlx görüb sahibi-qəzəb olasan.

Dana-bilikli: İndi bildim ki, nadansan, Dana belə olmaz (9, s. 120)

Dürlü (müxtəlif): İki xoncə dürlü cəvahlərdən müzəyyən edüb.

Qut (xeyir) və ud isimlərinə -suz, -lu şəkilçiləri artırılmaqla yaradılmış arxaik düzəltmə sifətlər də abidələrdə rast gəlir.

Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desinlər (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: s. 200)

Qurd ağzı qutlu olar (5, s. 150)

Qut sözü müasir Azərbaycan dilində az olsa da, rast gəlinir. Məsələn, Bir nənə dürməyi verib ye,

ürəyinə qut olar, -dedi.

Sifətlərə aid nümunələr: qutlu-mübarək, qavat-axmaq, udlu-abırlı, ulu-böyük, qatı-möhkəm, bərk, al-qırmızı, ərəcəl-fərsiz, arqırı-çılpaq, qaba-sərt, möhkəm-bərk, əski-köhnə, qədim, qarı-qədim, əsən-sağ, salamat, simüz-kök, sası-iyrənc, murdar, əhləb, ağır-böyük və s.

-gə sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Onun öz sözünə əlavə olunaraq özgə sifəti yaratması göstərilmişdir.

-ğan, -gən. Feillərə artırılaraq sifət düzəldən şəkilçidir. Az məhsuldar şəkilçidir. Subyektə aid olan bir

iş və ya hərəkətin daimi xarakterdə olduğunu, vərdiş halına keçdiyini bildirir.

Söyləgən, oynağan dürüst biçimdə, Hər yanında ötgən sözüm olaydı.

qun, -ğun, -gin, -gün. Əşyanın hal və vəziyyətini bildirən sifətlər düzəldir. Yorğun, azgın, çovğun, durğun.

Ağ otağım, zərrin taxtım olaydı, Ötgün sözüm, kəsgin baxtım olaydı, Ələsgərəm, cavan vaxtım olaydı, Qocalıq qəddimi əyib Müşgünaz.

-im. Bu şəkilçi ilə düzələn sifətlərdə ölçü anlayışı mənası özünü göstərir. -im şəkilçisi XIX əsrə qədər çox az məhsuldar olmuşdur. "Bir içim su ver dəşti-ğəmin avarəsinə" (10, s. 55).

Məqalənin aktuallığı. Qədim yazılı abidələrin, klassiklərin əsərlərinin dilində işlənmiş, lakin müasir dövrdə fəal şəkildə işləklidən düşən leksik vahidlər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və onların dildəki yeri, mövqeyi haqqında fikirlər söyləmişlər.

Dil vahidlərinin araşdırılmasının aktuallığını təmin edən amil onun (dilin) daima inkişaf etməsi və zənginləşməsidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Təqdim olunan məqalədə sözlərin köhnəlməsi prosesində işləklidən düşən dil vahidlərinin nitq hissələri üzrə qədim dil nümunələri əsasında aparılmış qısa bir mənzərəsi təsvir edilmiş, onların dilin bugünkü səviyyəsində mövqeyi haqqında fikirlər söylənilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təqdim olunan bu məlumatdan tədqiqatçılar, müəllimlər, tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı: Elm, 1987.
2. Джалилов Г. Морфонологическая типология морфема «гу» голос в языках мира. // Azərbaycan filologiya məsələləri. – Bakı: Elm, 1990.
3. Hacıyeva Z. Məsihinin "Vərqa və gülşə" əsəri. Bakı, 1987.
4. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. – Bakı: Elm, 1986.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004.
6. Кононов А. Грамматика современного узбекского языка. – М. -Л.: Наука, 1960.
7. Qazi Bürhanəddin. Divan. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2005.

8. Qul Əli. Qisseyi Yusif. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili. “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. – Bakı: Elm, 1991.
10. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə. I c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
11. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feillər // Dilçilik məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1963.

M.X. Mamedova

О некоторых слово группах в пассивном языковом фонде

Резюме

Лексика языка представляет собой богатейшее сокровище, которое имеет непосредственное отношение к истории, культуре, социально-экономическому и социальному развитию народа и отражает изменения в этих сферах. Изменения в лексической системе имеют причинно-следственную связь и могут более консервативно защищать количественные и качественные изменения. В связи с этим последовательное изучение лексики языка, раскрытие характера как межъязыковых, так и экстралингвистических явлений, влияющих на лексическую систему, играет исключительную роль в выявлении особенностей изменений в языке.

Любая система объективной реальности, будь то статическая или динамическая, находится в постоянном действии. Потому что статика возникает из положения одной системы относительно другой и объясняется относительностью движения. Если принять непрерывное функционирование всех систем, то подтверждается постоянное развитие языка как сложной системы. Это изменение должно проявиться на всех структурных уровнях системы. Так, меняется и лексическая система языка.

На разных этапах исторического развития язык выступает как одно из средств реагирования на коренные изменения в жизни народа. Эта реакция проявляется прежде всего в лексическом фонде языка. Включение новых слов в словарь влияет на предыдущие единицы этого фонда. Изменения этнокультурных условий привели к архаизации некоторых слов, устоявшихся в предшествующем культурном контексте. Отслеживание этапов развития азербайджанского литературного языка является одним из основных способов изучения процесса изменения его лексического фонда.

M.H. Mammadova

About some word groups in the passive language fund

Summary

The vocabulary of the language is a rich treasure, which is directly related to the history, culture, socio-economic and social development of the people, and reflects the changes in these areas. Changes in the lexical system have a cause-and-effect relationship and can protect quantitative and qualitative changes more conservatively. In this regard, the consistent study

of the vocabulary of the language, the disclosure of the nature of both interlinguistic and extralinguistic phenomena affecting the lexical system, plays an exceptional role in revealing the characteristics of changes in language.

Any system of objective reality, whether static or dynamic, is in constant operation. Because statics arises from the position of one system relative to another and is explained by the relativity of motion. If the constant functioning of all systems is accepted, then the constant development of language as a complex system is confirmed. This change must manifest itself at all structural levels of the system. So, the lexical system of the language also changes.

At various stages of historical development, language acts as one of the means of reacting to fundamental changes in the lives of the people. This reaction manifests itself first of all in the lexical fund of the language. The inclusion of new words in the dictionary affects the previous units of this fund. Changes in ethnocultural conditions lead to the archaization of some of the words that were settled on the previous cultural basis. Tracking the development stages of the Azerbaijani literary language is one of the main research ways to study the process of change in its lexical fund.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2022